

Місця пам'яті й наші пошуки себе

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА

27 БЕРЕЗНЯ 2019

Стоячи на роздоріжжі спогадів, спостерігаючи за конфліктами щодо права того чи іншого шару історичних сенсів бути присутнім у публічному просторі, мимоволі затримуєш погляд на місцях пам'яті. Бо їх оточують буревії, які, здається, не здіймаються через події сучасності, через те, що реально впливає на наше життя. Звідки стільки уваги до минулого? Навіщо фіксувати певні його моменти в символічному просторі спільноти й відстоювати ці якось усталені точки? Що нам Гекуба?

Джерело: Колінопреклоніння Віллі Брандта у Варшаві/DPA

Поняття місць пам'яті у 1980-х роках увів у науковий обіг французький історик і теоретик історичної пам'яті П'єр Нора. І потрапив ним у певний нерв саморозуміння суспільств ХХ століття: довкола його ідей здійнялися хвилі емоцій – від щирого захоплення до нестримного обурення. У кожному разі, місця пам'яті важливі: вони є точками збирання колективної пам'яті, а через неї – колективної ідентифікації.

Що ж саме обурило одних і надихнуло інших? Ще в ХІХ столітті добре розуміли, що саме через минуле вибудовується колективна ідентичність. Історик Жюль Мішле показав, що всі ми є часточками величезної спільноти, яка розгортається в часі й об'єднує не тільки живих, а й померлих і ще не народжених. Цей образ викликає відчуття спорідненості й піднесення. Щоб уміти його переживати, ми вивчаємо історію в школі, беремо участь у заходах біля меморіалів, ходимо в музеї, дивимося історичне кіно – загалом «уболюємо за наших». Це так природно: відчувати спорідненість із тими, хто жив до нас. Найчастіше це досвід піднесення, але інколи й сором чи жах. Кожен, утім, може мати власну думку щодо тої чи іншої церемонії, пов'язаної з історичною пам'яттю, може не погоджуватися з тим, як її сприймають, – але добре розуміє, в

чому сенс колективних дій, що об'єднують людей заради вшанування певної події.

Тут ніби все зрозуміло. Що ж побачив П'єр Нора в реальності, яку аналізував? Історик описує *нові* риси людських відносин із минулим, яких, скажімо, не було в XIX столітті. Він спирається на поняття колективної пам'яті, яке запропонував інший французький теоретик – Моріс Альбваск – в 1920-х роках, саме після того, як ці відносини змінилися. Колективна пам'ять – це сукупність уявлень про минуле, яку поділяють (чи бодай розуміють) члени спільноти, інтерпретуючи за допомогою певних інструментів і надаючи їй поле для відтворення через систему освіти, медіа та практики вшанування минулого.

П'єр Нора звернув увагу на те, що на початку XX століття практики долучення до колективної пам'яті змінилися. І пов'язано це з модернізацією. Бурхливий розвиток промисловості, розростання міст мали й зворотний бік – розрив традиційних родинних зв'язків, масові переселення на нові місця, фрагментація селянства як соціальної групи тощо.

Те, що умовно можна назвати «природним» способом формування уявлень про минуле, виникає завдяки особистому спілкуванню: старші покоління розповідають молодшим, що пережили родина, спільнота, місцевість протягом кількох десятиліть, які можна «відчувати на дотик». Саме так особа набуває знань про те, що вважають важливим у контексті місцевого минулого. Така пам'ять здебільшого локальна, родинна, кланова – прив'язана насамперед до місця, де ми народилися. Вона вбудовується в ширші обрії через систему освіти й надає людині можливість почуватися особливою в контексті належності до спільноти.

Модернізація руйнує таку вкоріненість і розриває звичні способи долучення до знання про минуле. Особа більше не прив'язана до місця народження, вона має засвоїти інші ціннісні обрії, бо залучена в іншу діяльність; мусить стати гнучкішою в засвоєнні професійних знань, готовою їхати туди, де є робота, долучатися до нових громад, засвоювати нові соціальні правила. Це означає крах традиційних способів ідентифікації – тож необхідно знайти інші способи відчувати спорідненість зі спільнотою й інструменти для формування колективних уявлень про минуле.

Саме тут стають потрібні «точки збирання», про створення яких дбає держава. Варто зауважити, що явище місць пам'яті виникає в Західній Європі після Першої світової війни. Саме тоді, сто років тому, з'являються не просто нові меморіали, а й нова мова комеморації, спрямована на *зшивання розриву часу*. Велика війна змусила засумніватись у нібито загальнозрозумілих цінностях, зневіритись у поняттях Прогресу, Поступу, Історії з великої літери з настановою на вибудовування проекту життя, який заповіли предки та схвалить нащадки. Жертви жахливі, результати незрозумілі, звичне «вони померли задля того...» не

викликає довіри, ті, хто вижив, нічого не бояться й нікому не вірять. Проте саме вони – ті, хто пройшов війну, – і є головними героями Історії. Як зберегти схеми ідентичності, що довели свою дієвість, і вписати туди нову реальність, яка ще не набула мови, щоб описати себе?

Явище місць пам'яті виникає в Західній Європі після Першої світової війни. Саме тоді з'являються не просто нові меморіали, а й нова мова комеморації, спрямована на зшивання розриву часу.

Після Першої світової розтлумачити «поранення» зрозумілого світу дозволила нова мова про зв'язок кожного з долею держави. Цією мовою було проговорено розповідь про Невідомого солдата, культ якого почав формуватися з 1919 року. Якщо придивитися до створення перших могил Невідомого солдата в Лондоні й Парижі, ми побачимо міцні символічні шви на тканині пам'яті, яку розірвала війна. Авторка цих рядків відчуває величезну спокусу зануритися в улюблений сюжет із європейських практик комеморації, але це потребуватиме кількох друкованих аркушів (забагато для кроку убік): як нового героя Історії вписували в тисячолітні традиції держави, переплітали сюжети подвигу Невідомого солдата й королівської слави (в Англії), додавали складну символіку вічного вогню (у Франції) тощо. Відбулася «демократизація» пам'ятання, де головним героєм став не монарх чи головнокомандувач, а рядовий солдат. Сьогодні вже не видно слідів розриву – шви історії зарубцювалися, тож тепер і Вічний вогонь, і могили Невідомого солдата постають як цілком «природні», традиційні елементи комеморації. Але в 1920-х роках розриви зшивали так старанно, що сама природа історичного пам'ятання змінилася. Важливо, що це відбувалося спільним зусиллям держави й соціуму: на формулу, яку винайшла й підтримала держава, відгукнулося суспільство, створюючи нову «комеморативну спільноту». Картину майбутнього підправили за допомогою нової *розповіді* про минуле. Вбудовування образу Невідомого солдата в наративну стратегію виявилось таким вдалим прийомом, що запустило «мандрівку мнемонічного сюжету» (за визначенням Астрід Ерлл), яка хвилями прокотилася різними країнами – від Сполучених Штатів до Австралії.

Що в цьому сюжеті може насторожити сьогодні? Ідея про «штучність», «створеність», «неприродність» нібито традиційних комеморативних практик. Сучасна людина справедливо боїться стати жертвою маніпуляцій. Після того як європейські інтелектуали – умовно від Фуко до Бодріяра; сам перелік імен розтягся б на кілька сторінок – вказали на маніпулятивні

зусилля Влади, будь-який натяк на «штучність» практики вже відштовхує від неї. Але проблема підозрілості місць пам'яті не (тільки) в цьому.

Звертаючись до нової мови пам'ятання в Західній Європі, доречно згадати гіркі роздуми Ремарка з роману «Чорний обеліск» про те, як спотворилася пам'ять про Велику війну в церемоніях спогадування біля монументів. Війна в них постає не масовим вбивством, а пригодою, страждання забуті, горе просвітлене. Події роману розгортаються 1923 року – минуло не занадто багато часу. Так, у Ремарка йдеться про Німеччину, де пам'ять про Першу світову змішана з жагою реваншу, але поступова підміна сенсів пам'ятання відбувається будь-де. Саме це фіксує П'єр Нора, аналізуючи стратегії функціонування місць пам'яті у Франції. Влада, прагнучи міцних і безвідмовних засобів ідентифікації, має забезпечити потужний церемоніальний супровід місця пам'яті, який не залишав би людині можливості по-іншому оцінювати минуле – і державу загалом. Щорічні символічні дії, у які залучені великі маси народу, якраз і створюють місце пам'яті. Не красивий пам'ятник, не знання про те, що тут трапилася якась подія, не указ уряду – якщо немає спільної дії, не буде й місця пам'яті.

Спільна дія мусить бути емоційно забарвлена, захоплювати й наснажувати. А щоб досягти емоційного відгуку, потрібно використовувати неповсякденну мову – найприроднішою для проговорювання меморіального повідомлення виявляється мова Піднесеного. Піднесене – це важлива категорія естетики, яка відсилає до речей, що показують нам себе з реальності, вищої за нашу, викликають захоплення, що межує з жахом, відкривають світ вічний, незмінний, істинний. У вшануванні, скажімо, Невідомого солдата, нас закликають бачити не тільки його смерть, а й загальний рух Нації, спрямований на захист майбутнього, боротьбу з Ворогом тощо. Людина, присутня на церемонії вшанування, має відповідати моменту – сама перетворитися на частину Піднесеного, відсунути повсякденне кудись подалі, долучитися до вищих сенсів. Це зумовлює чітку визначеність церемоніальної поведінки: тут неможливі імпровізації. Героя необхідно вшановувати в єдиний затверджений спосіб, множинність інтерпретацій заборонена. Це монологічна культура, зазвичай базована на культі «мертвого героя», дозволяє єдину позу – скорбота, серйозність, готовність повторити подвиг. Мова Піднесеного не передбачає можливості відступити від канону.

Якщо придивитися до створення перших могил Невідомого солдата в Лондоні й Парижі, ми побачимо міцні символічні шви на тканині пам'яті, яку розірвала війна.

Саме це критикує П'єр Нора – мертву серйозність місць пам'яті, від якої подекуди нудить. Це гиря на живій спільноті, прив'язана до ритуалів, створених в іншу епоху. Французький історик наголошує на лицемірстві, яке підгодовують нудьга офіційних церемоній і звичка роками промовляти одні й ті самі формули, сенсу яких ніхто вже й не намагається вловити. На жаль, для мешканця пострадянського простору ці міркування збагачуються досвідом використання однієї мови комеморації для вшанування нібито цілком протилежних ідеологічних конструктів – подекуди тому, що бракує часу чи ресурсу на серйозну проробку власної меморіальної мови (чи просто немає уявлення, що вона може бути іншою).

Чи варто описувати суть негативної реакції на теорію П'єра Нора? Цей негідник «на святе замахнувся». Йому заважає те, чим пишається нормальний француз, європеець, представник цивілізації. Він підважує все, що надає можливість відчувати єдність французів, бо що ж залишиться в нашому житті, якщо викинути з нього урочисте й неповсякденне? Як навчити дитину бути патріотом, якщо не вміщати її у простір Піднесеного?

Чи варто описувати суть позитивної реакції на теорію П'єра Нора? Цей теоретик відкриває вікно можливостей для творчого підходу до історичної пам'яті, звільняє від кострубятих зовнішніх одєжинок, що стримують проробку минулого. Не можна однією мовою говорити про ті самі події в різні історичні моменти. Кожна нова історична ситуація змушує по-новому ставити запитання до минулого.

Ці суперечки почалися кілька десятиліть тому. Як же бути з місцями пам'яті тут і зараз?

Є кілька моментів, на яких варто наголосити. Важливо, що не обов'язково йдеться буквально про «місце» – тобто топографічно визначену точку. Місце пам'яті може бути нематеріальне – але це неодмінно концентрований символічний конструкт, через який розгортається певний сюжет Історії, тригер для розгортання цілісного сюжету, що вибудовується на базових цінностях і апелює до емоційного відчуття спорідненості, причетності, готовності підтримувати феномен даної спільноти в майбутньому.

Для Франції, приміром, місцем пам'яті є Марсельєза, яка відсилає до сюжету відчайдушної боротьби французького народу за ідеал Свободи. Для Радянського Союзу – Ленін-вождь, сакральна фігура, ніяк не пов'язана з людиною, яка народилася під іменем Володимир Ульянов 22 квітня 1870 року. Для України місцем пам'яті є, наприклад, образ Кобзаря, що поєднує особистість автора й художню постать. Цей образ має історію, що містить як концентрацію на пориві до свободи і творчого життя, так і спроби (доволі вдалі) радянської ідеології привласнити, «задушити Шевченка в обіймах» (послугуючись метафорою Оксани Забужко). Проблема в тому, що сакральність образу значною мірою перетворює його на

симулякр.

Місцем пам'яті може стати зображення. Для післявоєнної Німеччини це світлина Віллі Брандта, який стоїть навколішки перед пам'ятником повстанню в Варшавському гетто. Вона розгортає сюжет відповідальності за минуле своєї держави, необхідності відійти від монополії Героїчного нарративу, що змушує заплющувати очі на стидкі моменти спільнотної історії. Для цього сюжету важливо й те, що сам Віллі Брандт, якого позбавила громадянства нацистська держава, воював проти неї, тож особистої провини за злочини нацизму не несе.

Місцем пам'яті може стати зображення. Для післявоєнної Німеччини це світлина Віллі Брандта, який стоїть навколішки перед пам'ятником повстанню в Варшавському гетто.

Я не дарма звернула увагу на світлину Віллі Брандта. Вона відкриває інший вимір проблематики місць пам'яті, показуючи, що вони можуть формуватися не тільки як частина героїчного нарративу й культу «мертвого героя», що має дуже великий потенціал для виправдання війни. Супроводом місця пам'яті може бути не тільки однозначна прослава, а і єднання у відповідальності за минуле заради майбутнього. Місця пам'яті теж еволюціонують. Пригадаймо бодай дивовижний проект вшанування жертв Першої світової війни, коли 2014 року біля лондонського Тауеру інстальювали 888 246 керамічних маків (саме стільки солдатів британської армії, англійців і мешканців колоній у цій війні загинуло). Розлите біля символу англійської державності море крові стало потужним жестом скорботи й відкинення війни. 11 листопада маки зникли, як зникає на війні життя людини. Комеморативний жест поєднав зусилля сотень волонтерів, які брали участь у створенні інсталяції, і струнку процедуру передання грошей, отриманих від продажу маків, ветеранським організаціям. 2018 року жест скорботи в Лондоні реалізували через рухливі вогники факелів.

Суворі вимоги канону, відмова визнати можливість різних способів пам'ятання, покарання за вихід з простору канонічного вшанування чи замовчування – ознаки тоталітарного імпульсу. Демократична настанова пропонує ширший коридор інтерпретаційних можливостей, не забороняючи несприйняття якогось із висловлювань. Нагадаю в цьому контексті поняття демократичного диссенсусу, яке використовує Поль Рікер. Демократичний простір передбачає можливість різних підходів до інтерпретації подій, інколи – просто різних мов,

якими проговорена та сама інтерпретація. Щоб глибше зрозуміти це, можна зануритися в історію встановлення меморіалу жертвам В'єтнамської війни у США в 1980-х роках: зараз у Вашингтоні поряд стоять три пам'ятники, прихильники кожного з яких жорстко критикують (або підкреслено не помічають) інших. Широкий коридор можливостей висловитися – це не цукрове всеприйняття.

Місця пам'яті – це й «точка збирання» колективної ідентичності, і дзеркало ціннісних стратегій суспільства. Це або монолог, що ґрунтується на жорсткому контролі з боку Влади й не дозволяє найменшого відходу від канону, або діалог, подекуди на «високих тонах», але без можливості насильницького «залагодження» проблеми. Монологічна ситуація небезпечна тому, що межує з підкоренням сьогодення минулому: історію тут сприймають як дієвий інструмент пропаганди, і що її більше, то зрозуміліше повідомлення. Місця пам'яті в такій стратегії відіграють роль чудово обладнаного полігону. Представник монологічної спільноти пам'ятання може не розпізнати цілковито партнерських жестів комеморації, у яких використана інша мова, інтерпретуючи їх як наругу над святинєю й відповідаючи агресією, іноді навіть насильством. На жаль, це не суто теоретичні міркування. На погляд авторки цих рядків, сьогодні для розуміння проблеми місць пам'яті варто аналізувати конкурентні практики пам'ятання, у яких ці місця стають індикатором ціннісних зсувів у суспільстві.

Сучасний світ демонструє й колосальний потенціал місць пам'яті як каталізатора відповідального ставлення до майбутнього, і маніпулювання ними як простором, де сьогодення замінено «священним минулим» задля жорсткого ідеологічного контролю. Унікальність нашої ситуації полягає в тому, що кожен опиняється перед вибором стратегії відносин із місцями пам'яті, а отже й спільноти, цінності якої хоче нести у світ. Обираючи «не обирати», посилаючись на те, що «так було завжди», сучасна людина обманює себе, але навіть у такій ситуації не може не проговорювати власної моделі відносин із минулим. Місця пам'яті по-новому показують здатність відтворювати колективні ідентичності. Отже, концепція П'єра Нори досі продуктивна.